

Skarring i Oslo, og skarre-/r/ og retroflekser

Av Eric Papazian

I *Målbryting* nr. 4 skriver Arne Torp (2000) om skarre-/r/ i Europa og Norge. Det er særlig to sider ved skarre-/r/ Torp tar opp, 1) opphavet til skarre-/r/ i Europa, nærmere bestemt Paris-området, 2) årsaken til at skarre-/r/ ikke har spredt seg til Østlandet og ikke ser ut til å spre seg dit heller. Mht. det første temaet legger Torp fram en ny, eller rettere sagt en glempt eller oversett hypotese som virker meget overbevisende, og iallfall langt bedre enn den gjengse myten om kongen med talefeil. Mht. det andre temaet legger han fram en hypotese han har lagt fram før, bl.a. i Torp 1994 og 2001, nemlig at årsaken til at skarre-/r/ ikke har slått gjennom på Østlandet, er retrofleksene, som ifølge Torp ikke "går" sammen med skarre-/r/. Det er en spenstig hypotese, men ikke desto mindre tror jeg den er gal, og det er særlig den jeg vil presentere noen motforestillinger mot her. Men jeg har også noen kommentarer til et mindre punkt i Torps artikkel, nemlig skarring i Oslo.

Skarring i Oslo

Innledningsvis slår Torp fast det kjente forholdet at skarre-/r/ kan oppetre *individuell*, som en talefeil, i alle dialekter med rulle-/r/, og at den også ofte forekommer som et språklæringsproblem hos barn med slike dialekter (det samme er tilfellet i mange andre språk med

rulle-/r/, bl.a. svensk, spansk og russisk).¹ Som Torp påpeker, må dette skyldes at rulle-/r/ er vanskelig å uttale, mens skarre-/r/ er en lett lyd å lage, noe alt Larsen (1907: 27) konstaterte ved å vise til at skarre-/r/ opptrer som talefeil i alle rulle-dialekter, men aldri omvendt. Barn som ikke klarer å uttale rulle-/r/, erstatter da /r/ med beslektede lyder – bl.a. /l/ – men skarre-/r/ er *sosialt godtatt* siden denne lyden er kjent fra andre språk og dialekter. Derfor kan dette avviket bli værende igjen i voksespråket hos enkelte etter at språklæringa er over.²

Når det gjelder skarring i Oslo, synes Torp å mene at det dreier seg om noe mer enn individuell skarring. Iallfall sier han (2000: 77) at hypotesen om at skarre-/r/ og retrofleksjer ikke går ihop, blir "kollektivt motbevist" av folk "med såkalt Frogner-r". Også i Torp 1994 (292) heter det at i Oslo "[...] gjeld "avviket" heilt tydeleg meir enn einskildindivid". For det første gjelder det ikke Frogner spesielt, men "Vestkant"-språket eller *standardisert Oslo-mål* generelt. For det andre dreier det seg heller ikke om en spesiell /r/, men om en vanlig skarre-/r/.³ Og for det tredje dreier det seg heller ikke i Oslo om noe *kollektivt*: Det fins ingen lokal eller sosial *gruppe* i Oslo som skarrer – ikke en gang hele familier, enda så lett lyden "smitter", jf. at Larsen (1907: 27) snakker om "den spredte forekomst i visse familier". Ingen fonologisk beskrivelse av Oslo-mål har da heller regna skarre-/r/ som en del av lydsystemet i noen varietet av Oslo-målet. F.eks. nevnes ikke lyden av Alnæs (1925) eller Borgstrøm (1938), så vidt jeg kan se heller ikke av Bull (1980). Også her er skarring helt klart et *individuell*

-
- 1 Problemet er skildret av Sigurd Hoel i romanen *Veien til verdens ende*, i et kapittel som heter "R", kort og godt.
 - 2 Ifølge Sivertsen (1967: 84, 88) fins det talere som bruker skarre- og rulle-/r/ om hverandre, men dem kan det neppe finnes mange av. Vanvik (1979: 38) sier at skarre-/r/ forekommer i østnorsk som et resultat av *dialektblanding*, hos folk som har skarrende foreldre eller er delvis oppvokst i et strøk med skarring. Men skarring i rulle-dialekter forekommer også uten at disse to sosiale vilkåra er til stede.
 - 3 Derimot kan en hos enkelte eldre fra den samme sosiale gruppa høre en *frikativ* rulle-/r/, omtrent som den engelske. Et eksempel var Per Aabel. Det er antakelig denne lyden Alnæs (1925: 11) beskriver som "en kleiset s-lignende lyd".

fenomen, prinsipielt på linje med det en finner i andre østlandske talemål, og utbredelsen er vel i det hele tatt sterkt overdrevet i litteraturen. Men det er mulig at det er noen *flere* som skarrer på "Vestkanten" i Oslo enn i andre Østlands-mål, og iallfall har, eller hadde, skarre-/r/ her en *høyere prestisje* enn i dialektene (inkl. Oslo-dialekten, "Østkant-målet"), noe Torp nevner i artikkelen fra 1994 (s. 293). Disse to tingene, den relativt store utbredelsen og den relativt høye prestisjen, må opplagt være to sider av samme sak.

Men når Torp skal forklare at skarring er eller var mer utbredt i standardisert Oslo-mål enn i andre Østlands-mål, trekker han fram dels den gamle gjengangeren om "barnepiker fra Sørlandet", dels (og især) danske mødre (jfr. de samme forklaringene i Torp 1994). Også Larsen (1907: 27–28) nevner barnepikene og "påvirkning fra sør- og vestlandsk, især i senere generasjoner av derfra eller fra Danmark indflyttede familier". Indrebø (1951: 370) har en liknende forklaring på at dansk påvirket norsk standardtalemål, nemlig at

Velseda folk i hovudstaden henta ymist huslærarar til borni sine frå Danmark i denne tidi, so mykje borni skulde få læra vakkert mål. Danske kvinner vart ofte midpunkt i dei høgste samfundskrinsane, og var særskilt fræge i selskapslivet radt til ned imot 1850.

Ingen av disse forklaringene er særlig overbevisende. Især barnepikene tror jeg vi trygt kan skrinlegge som en myte på linje med franske-kongen som ikke kunne si [r]. Myten har kanskje opphav i Larsens anekdotiske bemerkning, men blir ikke sannere av å ha vært tradert i snart 100 år. Ifølge Larsen (og Torp) skulle hensikten med å importere barnepiker fra Sørlandet ikke være å lære barna skarre-/r/, men "bløte" konsonanter. Men om de bløte konsonantene hadde vært så ettertrakta at en importerte barnepiker pga. dem, så skulle en vente at foreldrene hadde lagt seg til dem sjøl. Det skulle være en smal sak å begynne å si f.eks. /mad/ istedenfor /mat/, siden det ikke dreier seg om en ny og vanskelig lyd (jf. /bad/). Men det skjedde ikke, bortsett fra noen få litterære ord og faste uttrykk (f.eks. "i lige måde", som brukes den dag i dag). Mht. danske mødre må en spørre om de var så mange flere i Oslo vest enn andre steder, og så mange at de kan tenkes å ha øvd noen påvirkning på

uttalen. Det måtte i tilfellet dokumenteres først. I alle fall har vi en mye mer nærliggende forklaring, som alt er nevnt – nemlig *prestisjen*. Som sagt er rulle-/r/ en vanskelig lyd for barn, og de prøver seg fram med liknende lyder i stedet. Skarre-/r/ er godtatt over alt, iallfall mer enn lesping o.l., men i Oslo kan lyden i visse miljøer bli direkte oppmuntret. Da er det ikke rart om flere skulle skarre her enn i dialekter der skarring betraktes som en talefeil, om enn en tolerert sådan.

Men så må en spørre hvorfor skarre-/r/ skulle ha spesielt høy prestisje nettopp i standardisert Oslo-mål. Og svaret på det spørsmålet ligger heller ikke særlig fjernt: pga. *dansk* uttale. Som Indrebø peker på i sitatet ovafor, var dansk tidligere et mønster for norsk standardtalemål, i tale så vel som skrift. Rett nok var det så som så med kunnskapen om den danske uttalen her, slik at det som regel var skriftbildet og ikke den danske uttalen som ble bestemmende for den norske standarduttalen. Men at danskene skarret, det visste nok de fleste "dannede", enten de hadde kontakt med innflytta danske overklassekvinner eller ikke. Et godt vitnemål om hvor høy status dansk uttale hadde i Oslo før, har vi i den velkjente "teater-striden" i 1830-åra, som ble utløst av spørsmålet om skuespillerne på teatret (opprettet i 1827) skulle være danske eller norske. Norsk ble ikke ansett som dannet nok for teatret, jf. beskrivelsen av norske skuespilleres språk som "Agershusisk pøbelsprog" o.l. (Indrebø 1951: 369–370, Vinje 1978: 86). Ifølge Vinje (op.cit.) rådde dansk uttale på teatret til ut i 1850-åra, mens Beyer (1974: 25) sier at "[...] det danske herredømme på Christiania Theater skulle holde seg helt til 1863". Og da teateret endelig ansatte norske skuespillere, så tok man dem fra *Bergen* – som også hadde skarre-/r/! Så at skarring kunne bli ansett som dannet i Oslo, er ikke det minste merkelig, heller ikke at resultatet ble en mer utbredt individuell skarring enn i dialektene på Østlandet.

Skarre-/r/ og retroflekser – en umulig kombinasjon?

Torp konstaterer at skarre-/r/-en fra sitt opphavlige fotfeste i byene og kystområdene på Sørlandet og Sør-Vestlandet har spredt seg, og

sprer seg fortsatt, nordover i indre Agder og sørvest-Telemark, og på det sentrale Vestlandet t.o.m. ytre Sunnfjord. Men i øst har framgangen stoppet opp, mellom Tvedestrand og Grimstad, mao. på grensa mellom sørlandsk og østlandsk. Her har skarre-/r/-en stått "bom fast" i 50 år (ifølge Torp 1994: 294 var skarringa på frammarsj i dette området til "ei stund etter andre verdskrigen", men har nå stanset opp). Hvorfor? Og hvorfor har skarre-/r/ slått gjennom i Sørlands- og Vestlands-byene, men ikke i Østlands-byene, f.eks. Oslo? Ifølge Torp har begge deler en "indre", *språkstrukturell* årsak, nemlig at østlandsk har *retroflekke konsonanter*, en annen ekspansiv lydtype i norsk. Ifølge Torp utelukker skarre-/r/ og retroflekker hverandre gjensidig, iallfall om man ser bort fra individuell skarring i øst- og nordnorske dialekter. Dette begrunner han med at bortsett fra to mindre områder der det er spesielle forhold som kan forklare at lydene kombineres trass i hypotesen, er det ingen nordiske dialekter som har både skarre-/r/ og retroflekker. Det kan ikke være en tilfeldighet, mener Torp.

De to områdene som har *både* retroflekker og skarre-/r/, er: 1) Götamåls-området, som ifølge Torp har skarre-/r/ bare i stillinger der retroflekker sjelden forekommer, nemlig i framlyd og etter en kort vokal¹, slik at det ikke blir noen morfo-fonologisk veksling mellom skarre-/r/ og retroflekker. Og 2) den østligste delen av Aust-Agder – Torps eget revir – som er spesielt interessant i denne sammenhengen. Dette området har nemlig inntil helt nylig ikke hatt noen av lydene, men er blitt en møteplass for to ganske dramatiske lydendringer: Skarre-/r/ rykker fram fra sørvest, og retrofleksene fra nordøst. Ifølge Torp (1994: 294) har Tvedestrand hatt skarre-/r/ "i alle fall sidan slutten av 1800-talet", og Risør har hatt retroflekker iallfall siden 1940-åra. Skarre-/r/-en har altså stoppet opp, men det har ikke retrofleksene – ikke en gang da de møtte skarre-/r/-en! Da Torp undersøkte 30 ungdomsskole-elever i Tvedestrand i 92–93, viste det seg nemlig til hans forferdelse at samtlige hadde retroflekker!² Trass i denne sjokkerende oppdagelsen har Torp gjort et heltemodig forsøk

1 Men retroflekker forekommer vel også etter kort vokal, f.eks. i ord som "kort" og "kors"?

2 Ifølge Torp 1994: 297 har retrofleksene spredt seg helt til Arendal.

(mest utførlig i Torp 1994) på å berge hypotesen sin. Det gjør han ved å vise til at /r/ i dette området er "vokalisert" foran apikodentaler (-alveolarer) – mao. der dialektene lenger øst har retrofleksler – dvs. at lyden uttales som en ikke-syllabisk *shwa*, en uttale som likner mye på retrofleksene, slik at disse dialektene ligger særlig laglig til for spredning av retrofleksler. Torp modifiserer hypotesen sin med dette unntaket, og spår (1994: 297) at retrofleksene vil spre seg i Aust-Agder bare så langt /r/-vokaliseringa går, dvs. til et sted mellom Arendal og Grimstad.

Men det fins fortsatt områder i Norden som hittil ikke har fått noen av lydene. I Norge gjelder det: 1) Vest-Telemark³ og 2) Sunnmøre og det meste av Sogn og Fjordane. I Sverige gjelder det Gotland og deler av finlandssvensk. Ifølge Torps hypotese vil disse dialektene få enten skarre-/r/ eller retrofleksler siden begge lydene er ekspansive, men ikke begge deler. Når lydene til slutt møtes, vil begge stanse opp, slik skarre-/r/ har gjort i møtet med retrofleksene vest for Risør. På Nord-Vestlandet har retrofleksene alt spredt seg fra Romsdalen til nordre Sunnmøre med Ålesund, og Torp tror at også resten av Sunnmøre vil få det. Fra sør har skarre-/r/ som nevnt nådd ytre Sunnfjord, og dermed ser det ut til at skarre-/r/ og retrofleksene vil møtes i Fjordane. I Vest-Telemark tror Torp at den nedre delen vil få skarre-/r/, som sprer seg innover fra kysten, langs Arendalsvassdraget. Dit vil mao. retrofleksene ikke spre seg, om hypotesen er riktig. I øvre Vest-Telemark sprer retrofleksene seg fra sørøst, langs Skiensvass-draget, slik at de unge der nå har retrofleksler. Dermed skulle de være "vaksinert" mot skarre-/r/.

At de to lydtypene utelukker hverandre gjensidig, begrunner Torp med at retrofleksene er resultatet av en *assimilasjonsprosess* av rulle-/r/ eller tjukk /l/ + en apikal konsonant, men skarre-/r/ er alt for forskjellig fra apikalene til at skarre-/r/ + apikal kan assimileres. Til det er å si at retrofleksene ganske riktig historisk sett har *oppstått* ved en assimilasjon, men det betyr ikke at det er assimilasjoner som foregår når de dukker opp i nye dialekter i dag. Det kan også være tale om *spredning* fra en dialektgruppe til en annen, akkurat som ved

³ Torp hevder at det også gjelder Indre Agder, men det stemmer ikke med kartet over utbredelsen som han gjengir.

skarre-/r/, enten ved "byhopping" eller ved vanlig kontinuerlig spredning, som på nordre Sunnmøre eller i øvre Telemark. Den første spredningsmåten ser ut til å være mest aktuell når den i særklasse mest ekspansive retrofleksen, nemlig *sje-lyden*, sprer seg med rekordfart til byene på Sørlandet og Vestlandet (se Papazian 1994), enten de har skarre-/r/ eller ikke. Iallfall *denne* retrofleksen har mao. ingen som helst problemer med skarre-/r/, men den har riktignok delvis et annet opphav og dermed en annen distribusjon enn de andre retrofleksene, og på Sør- og Vestlandet forekommer den foreløpig bare for eldre /s(k)j/, ikke for /rs/.

Assimilasjon er nemlig en *gradvis og langsom* prosess som gjerne går gjennom flere stadier – først delvis assimilasjon og så full. Men spredninga av retrofleksene foregår raskt, til dels svært raskt. F.eks. hadde som sagt *alle* ungdomsskoleelevene i Tvedestrand som Torp undersøkte, retrofleksjer, mens han knapt tror det fins informanter over 30 år som har det (1994: 296). Det er også tydelig at retrofleksene "følger kommunikasjons-mønstrene", som Torp påpeker, akkurat som skarre-/r/, f.eks. fra nedre Telemark til øvre Vest-Telemark langs Skiensvassdraget. Det tyder på at det ikke dreier seg om en "intern" utvikling, men om en *erstatning* av en uttale (med /r/ + apikal) med en annen, som er importert fra andre talemål – nabodialektene, en (større) by i regionen og/eller den regionale standarduttalen, f.eks. formidlet gjennom innflyttere. I Torp 1994 nevner Torp denne "ytre" forklaringa på at Tvedestrandsområdet har fått retrofleksjer trass i skarre-/r/-en, vsa. /r/-vokaliseringa, nemlig "østlandifisering" av dialekten pga. innflyttere fra Østlandet med barn på skolen i Tvedestrand. Men dersom retrofleksene sprer seg gjennom tilpasning til og påvirkning fra østlendinger, er det ikke tale om assimilasjon, men *dialekt-kontakt*. At dorsal /r/ ikke skulle kunne assimileres med apikaler, er irrelevant.

Dessuten ser vi at skarring og retrofleksjer slett ikke utelukker hverandre hos *individer*, jf. 1) individuell skarring (hos innfødte) i talemål med retrofleksjer, f.eks. standardisert Oslo-mål, 2) innflyttere med skarre-/r/ til områder med retrofleksjer, f.eks. Oslo: De plukker fort opp retrofleksene, men beholder skarre-/r/ likevel (et kjendis-eksempel er Berge Furre). Hvorfor skulle de da utelukke hverandre i

et *språksamfunn*? Et kollektiv består som kjent av individer, og det som virker naturlig for (mange) enkelt-individer, burde også kunne bli naturlig for ei gruppe. Vi får rett nok noen *morfo-fonologiske vekslinger* som ikke kan forklares fonologisk, f.eks. vekslinga /*sur – su/*, men hva så? Det er mange morfo-fonologiske vekslinger som ikke (lenger) kan forklares fonologisk, f.eks. vekslinger som /*mann – menn/* eller /*bær-e – bar/*. Vanlige østlandske vekslinger som /*sykkel – sykkaer/* kan heller ikke forklares rimelig som en assimilasjon. At skarre-/*r/* og retrofleksler lett kan kombineres hos individer, viser at det ikke kan være noen *språkstrukturelle* grunner til at begge lydene vanligvis ikke forekommer i samme språksamfunn. Det *kan* være en "tilfeldighet", dvs. skyldes "ytre", historiske forhold. Skarre-/*r/* og retrofleksler er begge nye og ekspansive lyder som ennå er i ferd med å spre seg, men de har *hvert sitt geografiske utgangspunkt*: Skarre-/*r/* i sør og vest, retrofleksler i nord og øst. Stort sett har de ikke møttes i terrenget, men forholdene i Göta-målene og Aust-Agder viser at de *kan* møtes, uten at begge stopper opp.

Hvorfor har da skarre-/*r/*-en stoppet opp ved grensa til Østlandet? Også det kan forklares ved å vise til "ytre" forhold, nemlig "regioner" og ulike "norm-sentrer". Torp (1994: 298) mener at

Jamvel om Kristiansand reint økonomisk-administrativt kan seiest å vere senteret i heile Agder-regionen, trur eg likevel ikkje at kristiansands-målet har noko særleg påverknadskraft aust for Grimstad.

Han mener altså at den østligste delen av Aust-Agder hører til "Østlands-" og "Oslo-sirkumferensen" og påvirkes språklig mer av Østlandet enn av (resten av) Sørlandet, noe som bl.a. gir seg utslag i at retrofleksene sprer seg. Dette er trolig et nytt fenomen, som skyldes større kontakt med østlendinger pga. sommergjester, hytteeiere og innflyttere. I så fall kan den økende Østlands-dominansen forklare at skarringa har stoppet opp, for skarring hører ikke til Østlands-norma. Det forhindrer ikke at den delen av området som alt har fått skarre-/*r/*, beholder den. Å skulle gå over til rulle-/*r/* igjen, ville nok kreve en alt for stor innsats. Så østlandske er aust-egdene ennå ikke blitt (og blir det neppe heller)!

Når det gjelder den vidare spredninga av retrofleksene på Sørlandet, så har Torp rett i at området med /r/-vokalisering ligger særlig godt til rette for spredning. Det er opplagt lettere å gå fra uttalen /svætt/ (svart) til uttalen /svatt/ enn fra /sværrt/ til /svatt/. På det sentrale Sørlandet og vidare vestover vil mao. språkstrukturen yte mer "motstand" mot retrofleksene enn i den østligste delen. Hva eksterne forhold angår, vil heller ikke de ligge så godt til rette for spredning, for om Torp har rett i at området vest for Grimstad hører til Kristiansands-sirkumferensen, så vil ikke dette området få retrofleksjer uten at Kristiansand får det. Og i så fall må retrofleksene "hoppe" fra Arendal til Kristiansand. Men sje-lyden har jo klart et slikt sprang, så ingenting er umulig her, sjøl om det kanskje ikke er særlig sannsynlig at Kristiansand vil få (andre) retrofleksjer med det første.

Hvorfor skarre-/r/ ikke har slått an i Oslo og de andre Østlandsbyene, har jeg ikke noe godt svar på. I Oslo har det tydeligvis vært tendenser, men de stoppet av en eller grunn opp. Oslo-borgerskapet sto imot, og resultatet er at Østlandet ikke vil få skarre-/r/, iallfall ikke i overskuelig framtid.

Litteratur

- Alnæs, Ivar 1925: *Norsk uttale-ordbok* (2. utg.). Oslo: Aschehoug.
- Beyer, Edvard (red.) 1974: *Norges litteraturhistorie*. Bind 2. Oslo: Cappelen.
- Borgstrøm, Carl Hj. 1938: Om det norske skriftsprogs fonologi. I: E. H. Jahr & O. Lorentz (red.) 1981: *Fonologi/Phonology* (Studier i norsk språkvitenskap 1). 170–186. Oslo: Novus.
- Bull, Trygve 1980: *Språket i Oslo*. Oslo: Gyldendal.
- Indrebø, Gustav 1951: *Norsk Målsoga*. Bergen.
- Larsen, Amund B. 1907: *Kristiania bymål. Vulgærsproget med henblik på den utvungne dagligtale*. Kristiania.
- Papazian, Eric 1994: Om sje-lyden i norsk, og ombytinga av den med kje-lyden. *Norskkrift* 83.
- Sivertsen, Eva 1967: *Fonologi. Fonetikk og fonemikk for språkstudenter*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Torp, Arne 1994: Skarre-R mot retrofleksar – ein rapport frå frontlinja. I: Ulla-Britt Kotsinas & John Helgander (red.): *Dialektkontakt, språkkontakt*

och språkförändring i Norden. Föredrag från ett forskarsymposium. MINS 40. 291–299. Stockholm: Stockholms universitet.

Torp, Arne 2000: Skarre-*r* – ingen talefeil likevel? Teorier om opphavet til skarring – og hvor langt skarringa vil gå. *Målbryting* 4. 63–88.

Torp, Arne 2001: Retroflex consonants and dorsal /r/: mutually excluding innovations? On the diffusion of dorsal /r/ in Scandinavian. I: Hans van de Velde & Roland van Hout (red.): *'r-atics. Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/*. 75–90. Université libre de Bruxelles.

Vanvik, Arne 1979: *Norsk fonetikk. Lydlæren i standard østnorsk supplert med materiale fra dialektene*. Oslo: Universitetet i Oslo.

Vinje, Finn-Erik 1978: *Et språk i utvikling. Noen hovedlinjer i norsk språkhistorie fra reformasjonen til våre dager*. Oslo: Aschehoug.